

Nagy Attila

Növekvő kulturális szakadékok – az olvasás példája

2005 őszén (szeptember 16. és október 15. között) a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Könyvtári Osztálya nagylelkű anyagi támogatásával egy országos, reprezentatív kutatás keretében (3674 fő) vizsgálhattuk a 18 év feletti felnőtt népesség olvasási, könyvtár és számítógép-használati szokásait. A következőkben a kutatás legfontosabb adatait villantjuk fel, de minden esetben az elmúlt évtizedekből származó adatsorokkal egybevetve, hogy ne egyszerűen „pillanatfelvételek” foglyaiként töprengjünk, hanem sokkal inkább a változási tendenciák jellegéről gondolkodhassunk.

A vizsgálati eredmények értelmezése előtt egyetlen láncszemet szeretnénk még láthatóvá tenni. Nevezetesen a PISA-2003-as kutatási jelentés egyik legizgalmasabb eleme, hogy a tanulási teljesítmények közötti különbségek hátterében – az országok egy meghatározott csoportjában (Belgium, Németország, Magyarország, Szlovákia és Törökország) – a szocio-ökonómiai összetevők állnak. Vagyis a 15 évesek esetében a felnőttektől, a szülőktől „örökölt”, eltanult olvasási, könyvtár és számítógép-használati szokásaikban meglévő radikális eltéréseket a közoktatási és közművelődési intézményrendszerünk ma még nem képes kiegyenlíteni. Mi a továbbiakban ugyan végig a felnőttekre vonatkozó adatokkal operálunk, de folyamatosan a következő generációk esélyeinek, helyzetének, felkészítésének jobbításán medítálunk. Mit kell ma és holnap változtatni, javítani a felnőttek világában, hogy tanítványaink, gyermekeink, unokáink tanulási eredményei érzékelhetően jobbak legyenek?

Az olvasási szokásokról

Elsőként az évtizedek óta azonos módon fölített, a könyvolvasás gyakoriságát firtató kérdésünk hangzott el: „Elfoglaltságai mellett – tankönyvön kívül – hozzájut-e könyvek olvasásához?” Majd a táblázatunkban található sorrendben voltak olvashatók az előre megadott válaszlehetőségek.

A könyvolvasás gyakoriságának időbeli változása
(A megkérdezettek százalékában)

	1964	1985	2000	2005
Egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	41	38	52	60,2
Egyet elolvasott az utóbbi 12 hónapban	36	22	23	7,5
Legalább egyet negyedévenként		23	13	15,9
Havonként legalább egy könyvet elolvasott	23	17	12	16,4
Összesen	100	100	100	100

(Összesítő adatsoraink Mándi Péter és Gereben Ferenc (Mándi 1968, Gereben 2002) korábbi kutatásainak eredményeit tartalmazza, hogy az immár 4 évtized változási tendenciáit nyomon követhessük.)

Amint jól látható, csupán a könyvolvasási szokások felől közelítve is radikális elmozdulások észlelhetők. A mögöttünk lévő négy évtizedben 40-ről 60 százalékra nőtt a könyvet nem olvasók (az évente egyetlen könyvet sem említők) aránya. Az itt részletesen nem hivatkozott 1960-as évek jelentették a minőség tekintetében az olvasás fénykorát, de a mennyiségi adatok felől közelítve ugyanezt 1985-ről lehet elmondani. A rendszeres olvasók 2000-es mélypontja után 2005-re ebben a sorban talán némi javulást mutathattunk ki. Vagyis félreérthetetlenül kirajzolódik a társadalom egyfajta kulturális kettészakadásának riasztó tendenciája. Rohamosan növekszik (40%-ról 60%-ra) a „legalul” lévők, a könyveknek „háttal fordítók aránya. Míg a vékonyodó középső sáv (a negyed- vagy félévente legalább 1 könyvet elolvasók) mellett, jóval lassabban, de legutóbb mégis valamelyest gyarapodott (de bizonyára nem csökkent!) a „csúcsra” kerülők, az ismét rendszeresen könyvet olvasók (12–16%) nagyságrendje. Kinek lehetne ez érdeke?

Ennél radikálisabb figyelmeztetést pillanatnyilag aligha tehetünk az oktatás és művelődéspolitikusok asztalára. Ráadásul egyértelműen rendszerszerű elmozdulásokról van szó, hiszen a jövedelmi és foglalkoztatási különbségek mellett a PISA 2003-as nemzetközi kutatás adatsorai – igaz, csupán a 15 évesekről szólva – ugyancsak drasztikus szövegértési (kulturális) egyenlőtlenségekről tudósítanak. Gimnazistáink a világelső finnek szintjén, míg a szakképzősök rétege a sereghajtókkal (Mexikó, Indonézia, Tunézia) „verseng” ebben a tekintetben. Az összefüggések, az okok és következmények részletes feltárása egy másik dolgozat tárgyát képezik. Egyetlen mozzanatot azonban már ebből a „madártávlatból” is érzékelhetővé kell tennünk! A könyvet nem olvasók 80%-a számítógépet sem használ, a rendszeresen olvasók döntő többsége (75%) pedig az internetet munka és/vagy tájékozódási, szórakozási eszközként ugyancsak igénybe veszi.

Az olvasmányszerkezet elemzése egy másik dolgozat/előadás tárgya. Itt csupán megemlítjük, hogy a legutóbbi olvasmányok listáját idevágó táblázatunkban Brown, D. és Steel, D. vezetik.

A könyvolvasás mellett legalább egyetlen szűkített adatsorral (Mándi 1968, Gereben 2002) tekintsünk vissza a sajtóolvasás intenzitásának ugyancsak négy évtizedes változásaira. A könyvolvasással párhuzamos jelenségként rögzíthetjük az 1985-ös időpontot, mint a nyomtatott szó iránti legfogékonyabb évek egyikét, s a visszaesés, az elfordulás a periodikáktól, a példányszámcsökkenés, a bulvárosodás tendenciái a 2005 őszi gyűjtött adatokból nem cáfolhatók az elmúlt évek olvasásra buzdító, (pl. Nagy Könyv) akciói ellenére sem. Különös tekintettel a hetilapolvasók számának megfelelőzésére. Mi több, gyanítható, hogy ha módunk lett volna az olvasott sajtótermékek tartalmi elemzését is elvégezni, akkor a kép minden valószínűség szerint még riasztóbb lenne, például a folyóiratokat illetően. Hiszen, ha a megjelenés jó másfél évtizede folyamatosan csökkenő példányszámait vizsgáljuk, még a táblázatban szereplő 15% is túl magas számnak tűnik. (Ráadásul 2006 legelején éppen ennek a kiadványfajtnak tucatjai szűntek meg.)

A különböző típusú sajtótermékek rendszeres olvasói 4 időpontban
(Az ország felnőtt lakosságának százalékában)

	1964	1985	2000	2005
Napilap	60	75	42	43
Hetilap	37	66	44	22
Folyóirat	23	27	15	15

Lehetetlen említés nélkül hagynunk a hetilapok keresettségének 1985-től kezdődő lassúbb, majd a 2000 és 2005 közötti években tapasztalt drámaian felgyorsuló csökkenését, megféleződését, 44%-ról 22%-ra zsugorodását. Továbbá a könyvolvasás gyakorisága mentén tapasztalt összefüggésekhez hasonlóan, hadd tegyünk itt ugyancsak egy villanásnyi kitérőt a számítógépes világ irányába. A periodikák közül éppen a legigényesebb műfajt, a folyóiratokat olvasók ilyen irányú attitűdjei, magatartása erős megegyezéseket mutat a fentiekkel. Nevezetesen, a folyóiratokat nem olvasók 84 százaléka számítógépet sem használ, míg az ezt a sajtóterméket rendszeresen forgatók többsége (54%) a számítógépek világával is közeli kapcsolatban van.

Szándékosan nem idézzük az előttünk szóló Falussy Béla 1977 és 2000 közötti időmérleg adatait, melyekből drámai erővel rajzolódik ki nem csupán az olvasásra fordított percek számának csökkenése, hanem egyúttal az egyes társadalmi rétegek közötti (a nemek, az iskolázottság, a munkavégzés jellege, a lakóhely típusa szerinti) különbségek növekvő tendenciája. Inkább csak folytatjuk az ő adatsorait, s jelezzük, hogy Gereben Ferenc 2000. novemberi kutatásában még az érettségizettek csupán 31,5%-a vallotta magát könyvet nem olvasónak, 2005 őszén, ugyanezen táblázatunk azonos cellájában már 45,5% szerepel. Növekedett az érettségizettek aránya és abszolút létszáma, de a középiskolázás hatékonysága jól érzékelhetően csökkent ebben a tekintetben. (Ezzel párhuzamos, ezt a következtetést erősítő tételként kell kezelnünk a PISA-2000 és a PISA-2003 azonos szintű eredményeit.)

Vagyis a korábbi évtizedekben az érettségi megléte sokkal nagyobb valószínűséggel tett valakit olvasóvá, mint manapság.

A könyvbeszerzés forrásai

A könyvtárhasználat kérdéséhez közeledve, első lépésként a legutóbbi olvasmányok beszerzésének forrásai felől tudakozódtunk.

A legutóbbi olvasmányok beszerzése 4 időpontban

(A felnőtt olvasók százalékában)

A beszerzés módja	1964	1985	2000	2005
Könyvtárból kölcsönözte	22	15	10	7
Vásárolták	25	41	30	27
Családi könyvtárból	9	20	30	29
Ismerőstől kölcsönözte	31	12	17	16
Ajándékba kapta	6	4	9	9
Egyéb, ill. nincs válasz	7	8	4	12
Összesen	100	100	100	100

40 év alatt harmadára csökkent a könyvtári beszerzések aránya, jóval kisebb mértékben, de gyengül a vásárlási kedv 1985 és 2005 között, míg a családi könyvtár, a baráti kölcsönzés, legalább az utolsó tíz évben gyakorlatilag azonos szinten áll, valamint az ajándékozási kedv, kis ingadozással, de mintha árnyalatnyi javulást mutatna napjainkra a két évtizede tapasztaltakhoz viszonyítva. Feltűnő az utóbbi öt évben az értékelhetetlen válaszokat megfogalmazók, illetve egyáltalán a válaszadást megtagadók arányának (4–12%) megháromszorozódása.

Könyvtárhasználat

„Beiratkozott tagja-e Ön most egy vagy több könyvtárnak, illetve volt-e régebben könyvtártag?” – hangzott kérdésünk.

A könyvtári tagok arányának időbeli alakulása
(A megkérdezettek százalékában)

	1964	1985	2000	2005
Soha nem volt könyvtári tag	82	37,7	54,6	44,7
Most nem, de régebben az volt		44,6	33,7	43,8
Jelenleg is tag: egy könyvtárban	18	14,6	9,9	9,2
Jelenleg is tag: több könyvtárban		3,1	1,8	2,3
Összesen	100	100	100	100

A beiratkozott olvasói arányok (18–11,5%), jelentős csökkenése 2–4 évtizedes távlatban félreérthetetlen, miközben a felnőtt népesség iskolázottsági mutatói jelentősen javultak, s a már emlegetett közép- és felsőfokú oktatási intézményeket aktuálisan látogatók létszáma többszörösére (kétszeresére, illetve négyszeresére) emelkedett a mögöttünk lévő 20 évben. Miért nem mutatkozik ennek pozitív hatása a fenti táblázatban? A válaszokat legalább két oldalról kell majd nagyon árnyaltan megfogalmazni. Egyrészt az oktatási, nevelési, képzési követelmények irányából, különös tekintettel a tömegoktatás és minőség dilemmája felől, (diplomagyár vagy értelmiségi-képzés), másrészt könyvtárfejlesztési, -építési stratégiánk gyakorlati megvalósulásának tényeiből kiindulva. Ott, ahol ezekre az intézményekre éppen a legnagyobb szükség lenne – hiszen az anyagi és kulturális hátrányok rendszerint halmozottan, együttesen jelennek meg –, kiépülőben, vagy sokkal inkább leépülőben vannak az óvodák, az iskolák, a könyvtárak. Itt talán elegendő egyetlen kutatási adatra utalnunk, mely szerint éppen azokban a középfokú oktatási intézményekben (peremvidék, kisebb települések) nincsenek könyvtárak, ebédlők és tornatermek (Liskó 2002), ahol magasabb a cigány származású tanulók aránya! Kik is szorulnak leginkább a könyvtárak, a könyvtárosok segítségére?

A könyvtárhasználat gyakorisága
(A könyvtári tagok százalékában)

	1985	2005
Gyakoriság	%	%
Hetente többször	10	6,7
Hetente	19	18,8
Havonta	50	41,0
Negyedévente	10	17,5
Félévente	5	8,9
Ritkábban, évente	5	4,9
Az utóbbi 12 hónapban egyszer sem	1	2,9
Összesen	100	100

Tehát jóval kevesebben (17,7%–11,5%) és egyúttal jelentősen ritkábban látogatják könyvtárainkat, ha az utóbbi két évtized adatsorait helyezjük egymás mellé!

A három utolsó gyakorisági kategória (negyed-, fél- és évente), valamint az utóbbi évben egyszer sem választípus egyértelműen emelkedett, mégpedig a könyvtártagként regisztráltak 13,2 százaléka került át ide a korábban főként havonta (9%) és a hetente többször (3,3%) könyvtárba járók csapatából. Nem ismétljük a korábban már feltett kérdéseinket sem az oktatási rendszer felől, sem pedig könyvtárfejlesztési politikánkról. Csupán egyetlen, szerintünk felettebb izgalmas kérdést pendítünk meg, az utánpótlásé! Hol készül a jövő? A családból hozott kulturális egyenlőtlenségeket hol, mikor és ki fogja kiegyenlíteni, csökkenteni? Hogy állunk a gyerekek könyvtári ellátásával?

Budapesten van 78 önállóan működő könyvtár, ebből 21-ben van gyermekrészleg, s mindössze 15 fő foglalkozik rész- vagy egész állásban a gyerekekkel! (Igaz, létezik még egyetlen önálló gyermekkönyvtár Budapest VI. kerületében, a Liszt Ferenc téren. Az ottani működési feltételek folyamatos romlása egy másik

Milyen könyvtári szolgáltatásokat szokott igénybe venni?
(A könyvtárhasználók százalékában)

Tevékenységek	1985	2000	2005
	%	%	%
1. Könyvkölcsönzés	97,7	–	88,2
2. Helyben olvasás	42,5	25,8	30,1
3. Fénymásolás	15,4	–	19,6
4. Számítógép-használat	–	5,2	19,2
5. Tájékoztatást, segítséget kér a könyvtárostól	56,9	14,6	17,1
6. Más könyvtári dokumentum kölcsönzése (folyóirat, videó, DVD)	–	–	15,3
7. Rendezvényt látogat	31,7	1	7,3
8. Vizuális dok. használata (videó, DVD) helyben	2	12,1	5,5
9. Hanganyagok használata helyben	19,1	12	2,6
10. Egyéb	14	–	2,1

dolgozat tárgya.) De jó lenne megbízható országos adatokkal rendelkezni a gyermek- és az iskolai könyvtárak, könyvtárosok helyzetének változási tendenciáiról!

Dramai módon több mint harmadára (57%-ról 17%-ra) csökkent a könyvtáros szakemberek segítségének kérése. Felkészületlenebbek? Ennyivel okosabb a mai olvasó? (A valóságban, esetleg csupán a könyvtárhasználók fantáziájában?) Vagy már ennyivel kevesebben vannak, tehát nehezebben megszólíthatók? Jó negyedére csökkent a rendezvényeket látogatók száma (31,7%–7,3%)! Mindez „A Nagy Könyv” akciók sűrűjének idején, 2005. szept. 15. és okt. 16. közötti hetekben. De csökken a kölcsönzés mellett a helyben olvasás, valamint a hangzó anyagok helyben használata is.

Egyértelmű emelkedő ágat főként a számítógép-használat, kisebb arányban a fénymásolás, valamint a más könyvtári, főként vizuális (korábban nem kérdezett?) dokumentumok (videó és DVD) helyben használata, kölcsönzése jelez.

Kissé sarkított, de tendenciájában félreérthetetlen kérdésünk: Elérhetetlen, túlterhelt, ingerült, netán az olvasónál felkészületlenebb „szakemberek”, a könyvtárosok helyett a már ma is népszerűbb, hozzáférhetőbb, „vissza nem kérdező, türelmes” számítógépek – ez hát a jövőnk?

Ha az óvodai számítógépek szaporításáról, a gyermek és iskolai könyvtárosok létszámának további csökkentéséről hallunk újra meg újra, akkor aligha lesz ez másként. „Mert növeli, ki elfödi a bajt!”

Visszatekintés

Csökken a könyvet olvasók (40%), a könyvtárhasználók (12%), száma, a felnőtt népességben belüli részaránya. Ezzel egy időben növekszik a számítógéppel ellátott háztartások nagyságrendje (35%), valamint az internetet használók mennyisége (24%). Miközben a már jelzett adatok bizonyossága szerint az esetek döntő többségében a kétféle eszközrendszer egyidejű használata vagy kerülése a jellemző. Vagyis a kulturális előnyök és hátrányok halmozódása látványosan polarizálja társadalmunk jelentős részét. Egyszerűbben szólva, az egyes társadalmi rétegek közötti korábban is meglévő kulturális távolságok, szakadékok mélyülnek és szélesednek.

Záróakkordként a fentiek illusztrációjaként hadd villantsunk fel még néhány adatsort.

Két külön kérdésre érkezett válaszok eredményeit sűrítettük az alábbi táblázatba. (Mennyire fontos az Ön számára az internet, illetve a felsorolt nem internetes források az információszerzés, továbbá a szórakozás eszközeként? Osztályozzon úgy, hogy az 5-ös azt jelentse, nagyon fontos, az 1-es pedig, hogy egyáltalán nem fontos.)

Milyen mértékben fontosak az Ön számára a különféle eszközök?
(Átlagértékek az 5 fokú skálán)

Mint információforrás		Mint szórakozás	
1. televízió	4,25	1. barátok, család	4,35
2. barátok, család	4,20	2. televízió	4,19
3. rádió	3,55	3. rádió	3,49
4. napilap	3,31	4. könyv	3,07
5. könyv	3,01	5. napilap	2,93
6. folyóiratok, magazinok	2,61	6. folyóiratok, magazinok	2,70
7. internet	2,04	7. internet	1,77
8. helyi klubok, társadalmi szervezetek, vallási közösségek	1,60	8. helyi klubok, társadalmi szervezetek, vallási közösségek	1,67

Természetesen a fenti adatok minden esetben csupán az országos átlagot jeleltik meg. Az internet, a könyv, a folyóirat az iskolázottabbak, a fiatalok, a nagyobb városokban élők, az olvasók, a könyvtárhasználók számára mindig jóval fontosabbak. Most mégis koncentráljunk az összképre! A könyv, a nyomtatott szó még az átlag körüli értékekkel, a mezőny közepén található, míg az internet a többség számára csupán az utolsó előtti a fontossági listán. Miközben mindkét szempont szerint a televízió, a legközelebbi személyes kapcsolatok és a rádió állnak a rangsor elején. Ez a többség véleménye!

Most pedig váltsunk nézőpontot! Az Országos Széchényi Könyvtár elektronikus szolgáltatásainak egyikét, a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK, kézikönyvek, monográfiák, gyűjteményes művek teljes szövegű leőhelye) 2005-ben 5 536 575 fő vette igénybe. (<http://mek.oszk.hu/html/irattar/besz2005.htm>)

Míg a legfrissebb adatok szerint a legutóbbi 12 hónapban (2005. július 1. és 2006. június 30. között) már 8 462 553 fő találta meg könnyen, gyorsan az általa keresett idézetet, pontos adatot, szócikket, vagy akár (bizonyára jóval ritkábban), az elejétől végig elolvasott szépirodalmi művet. (<http://mek.oszk.hu/webalizer/>)

Vagyis a könyvtárhasználat esetében említett csökkenő/stagnáló tendencia háttérében az egyik kihagyhatatlan tényező ezen intézmények kincseinek közvetett, digitális formájú megtalálása, hasznosítása, élvezete.

Vagy pillantsuk be egy másik hazai digitalizációs műhely statisztikájába!

A 2005 októberében legnépszerűbb művek a Neumann-ház Bibliotheca Hungarica Internetiana című szépirodalmi és szakirodalmi gyűjteményében. (Zárójelben a jelzett hónapban az adott művet keresők száma olvasható.):

Ady Endre összes (656)

Zentay István: A meggyőzés útjai (307)

Darwin: A fajok eredete (295)

Arany János összes (261)

Orvostörténeti bibliográfia (246)

Kádár – Tóth: Az egyszarvú és egyéb állatfajták Bizáncban (228)

József Attila összes (214)

Amint az jól felismerhető, a toplista vezető szerzői legkevésbé sem Brown vagy Steel „rokonságából” kerülnek ki. (Egyébként örömmel jelezzük a szűkebb téma

íránt érdeklődők számára, hogy ugyanezen a világkongresszuson Bánkeszi Katalin [angolul], Moldován István, Péterfi Rita és Sudár Annamária [magyarul] bővítik majd ilyen irányú ismereteinket.)

A fentiekkel mindössze annyit szeretünk volna bizonyítani, jól láthatóvá tenni, hogy előadásunk címében tudatosan használtuk a kulturális szakadék kifejezést, mert véleményünk szerint a szokásos digitális megosztottság inkább leszűkíti, s ezáltal talán részben el is fedi az itt kitapintható társadalmi feszültségek összetettségét, mértékét.

Végig felnőttekről beszéltünk, holott valójába a PISA kutatások lehangoló eredményeinek jobbítási esélyeiről töprengtünk. „A gyerek a szülő tünete” – mondják a bölcs pszichológusok. „Family literacy” (családi kultúra, otthon eltanult beszéd-, gondolkodási és viselkedési szabályok, attitűdök) – mondjuk mi, olvasáskutatók, pedagógusok, pszichológusok, szociológusok. Mert tapasztalataink szerint kizárólag a szülők lehető legkorábbi megnyerésével, együttműködésével segíthetünk a diákoknak, a gyerekeknek. Segítsünk hát elsőként, vagy egyidejűleg a szülőknek is, hogy holnapután tanítványaink, gyermekeink, unokáink a mainál sokkal hatékonyabb információs tudással (information literacy) rendelkezhessenek, melynek viszont ma már kikerülhetetlen előfeltétele, összetevője a jó szövegértés (reading literacy), a könyvtárhasználati jártasság (library literacy) mellett a számítógép magabiztos kezelése (computer literacy) is.

Irodalom

- Gereben Ferenc: Könyv, könyvtár, közönség (A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében) Bp. OSZK, 1998.
- Gereben Ferenc: Olvasás- és könyvtár-szociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: Könyvtárosok kézikönyve 4. Szerk.: Horváth Tibor, Papp István, Bp. Osiris Kiadó, 2002
- Gyorsjelentés a PISA 2003 összehasonlító tanulói teljesítménymérés nemzetközi eredményeiről (Fordította és válogatta: Felvégi Emese) In: Új Pedagógiai Szemle, 2005. 1–2.
- Liskó Ilona: Cigány tanulók a középfokú iskolákban. In: Új Pedagógiai Szemle, 2002. 11.
- Mándi Péter: A könyv és közönsége. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.
- Nagy Attila: Modernizáció: globalizáció, amerikanizáció (Változási tendenciák a hazai olvasási és könyvtárhasználati szokásokban). In: Könyvtári Figyelő, 1997. 3.

Attila Nagy: Ever widening cultural gulfs - the example of reading

In autumn 2005 the habits of reading, library and computer use of the people above 18 years were examined in a large-scale survey. The results are considered in this survey. The final lesson of this survey (3674 persons) is, that mostly parents are that, who determine the reading habits of children, so it would be wise to win them round to reading. Maybe this way a great progress can be made on this field.

Attila Nagy: Sich vertiefende kulturelle Abgründe – das Beispiel des Lesens

Im Herbst 2005 wurden die Lesegebrauchs-, Bibliotheksbenutzungs- und Computergebrauchs gepflogenheiten der Bevölkerung über 18 Jahre in einer groß angelegten Erhebung untersucht.

Die Studie wertet die Ergebnisse der Untersuchung aus. Aus der sich auf 3674 Personen erstreckende Untersuchung ist als die letzte Lehre zu ziehen: die Lesegepflogenheiten der Kinder werden größtenteils durch die Eltern bestimmt. Also durch das Gewinnen der Eltern fürs Lesen ist eine bedeutende Vorschrift zu erreichen.

Szabó Gyula színművész mesét mond